

Advies voor richtlijnen voor het milieueffectrapport
Vernieuwend duurzaam bedrijventerrein
Moerdijkse Hoek

21 februari 2003

1319-97

ISBN 90-421-1104-6
Utrecht, Commissie voor de milieueffectrapportage.

commissie voor de milieueffectrapportage

Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant
Afdeling Milieu
Postbus 90151
5200 MC DEN BOSCH

uw kenmerk
811579/878607

uw brief
26 november 2002

ons kenmerk
1329-96/Dr/gl

onderwerp
Advies voor richtlijnen Vernieuwend
duurzaam Bedrijventerrein Moerdijkse
Hoek

doorkiesnummer
(030) 234 76 06

Utrecht,
21 februari 2003

Geacht college,

Met bovengenoemde brief stelde u de Commissie voor de milieueffectrapportage (m.e.r.) in de gelegenheid een advies voor richtlijnen uit te brengen voor een milieueffectrapport (MER) ten behoeve van de besluitvorming over het Vernieuwend duurzaam Bedrijventerrein Moerdijkse Hoek.

Overeenkomstig artikel 7.14 van de Wet milieubeheer (Wm) bied ik u hierbij het advies van de Commissie aan.

De Commissie hoopt met haar advies een constructieve bijdrage te leveren aan de totstandkoming van de richtlijnen voor het MER. Zij zal graag vernemen hoe u gebruik maakt van haar aanbevelingen. Dit houdt in dat de Commissie graag de vastgestelde richtlijnen krijgt toegestuurd.

Hoogachtend,

drs. J.G.M. van Rhijn
voorzitter van de werkgroep m.e.r.
Vernieuwend duurzaam Bedrijventerrein Moerdijkse Hoek

Postadres Postbus 2345
3500 GH UTRECHT
Bezoekadres Arthur van Schendelstraat 800
Utrecht

telefoon (030) 234 76 66
telefax (030) 233 12 95
e-mail mer@eia.nl
website www.commissiemer.nl

Advies voor richtlijnen voor het milieueffectrapport
Vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek

Advies op grond van artikel 7.14 van de Wet milieubeheer voor het milieueffect-
rapport over het Vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek,

uitgebracht aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant door de Commissie
voor de milieueffectrapportage; namens deze

de werkgroep m.e.r.

Vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek,

de secretaris

dr. G.P.J. Draaijers

de voorzitter

drs. J.G.M. van Rhijn

Utrecht, 21 februari 2003

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING.....	1
2. HOOFDPUNTEN VAN HET ADVIES	2
3. PROBLEEMSTELLING, DOEL, AMBITIES EN BESLUITVORMING	3
3.1 Probleemstelling	3
3.1.1 Behoefteraming	3
3.1.2 Concentratiestrategie	4
3.1.3 Locatiekeuze.....	4
3.1.4 Locatieprofiel	5
3.1.5 Leefbaarheid.....	5
3.2 Doel en ambities	5
3.3 Besluitvorming	7
3.4 Het planproces	8
3.5 Stappen bij het opstellen van het MER	8
3.6 Beoordelingskader duurzame ontwikkeling.....	9
4. VOORGENOMEN ACTIVITEIT EN ALTERNATIEVEN	10
4.1 Voorgenomen activiteit.....	10
4.1.1 Ruimtelijke onderlegger en externe ontsluitingsstructuur ..	10
4.1.2 Milieuzonering	11
4.1.3 Inrichting	12
4.1.4 Exploitatie	13
4.2 Alternatieven	14
4.2.1 Algemeen.....	14
4.2.2 Alternatieven per locatieprofiel	14
4.2.3 Nulalternatief	15
4.2.4 Meest milieuvriendelijke alternatief en voorkeursalternatief	15
5. BESTAANDE MILIEUTOESTAND, AUTONOME ONTWIKKELING EN MILIEUGEVOLGEN	16
5.1 Algemeen.....	16
5.2 Bodem, grond- en oppervlaktewater	17
5.3 Ecologie, landschap en cultuurhistorie.....	18
5.4 Woon- en leefmilieu	19
5.5 Energie, CO ₂ , water en afval.....	20
5.6 Verkeer en vervoer	21
5.7 Sociaal-maatschappelijke en economische gevolgen.....	21
6. VERGELIJKING VAN ALTERNATIEVEN	22
6.1 Algemeen.....	22
6.2 Beoordelingskader	22
6.3 Multi-criteria analyse.....	23
7. LEEMTEN IN INFORMATIE	24
8. EVALUATIEPROGRAMMA	24
9. VORM EN PRESENTATIE	25
10. SAMENVATTING VAN HET MER.....	25

BIJLAGEN

1. Brief van het bevoegd gezag d.d. 26 november 2002 waarin de Commissie in de gelegenheid wordt gesteld om advies uit te brengen.
- 1a Brief van het bevoegd gezag d.d. 13 februari 2003 waarin de termijn voor het advies van de Commissie is verlengd.
2. Kennisgeving in Staatscourant nr. 231 d.d. 29 november 2002
- 2a Kennisgevend in Staatscourant nr. 1 d.d. 2 januari 2003
3. Projectgegevens
4. Lijst van inspraakreacties en adviezen
5. Schematische weergave van de stappen bij het opstellen van het MER

1. INLEIDING

De provincie Noord-Brabant wil op de locatie Moerdijkse Hoek een bruto 600 hectare groot bedrijventerrein ontwikkelen, in combinatie met minimaal netto 150 hectare (met een bandbreedte voor een bruto oppervlak tot maximaal 400 ha) glastuinbouw. Er wordt ingezet op de realisatie van een vernieuwend duurzaam bedrijventerrein waarbij gedurende iedere projectfase (ontwerp, realisatie en exploitatie) een hogere ambitie geldt dan bij soortgelijke projecten elders in Nederland. Het bedrijventerrein dient ruimte te bieden voor bedrijven met bijzondere vestigingscondities en duurzaamheidsambities.

Bij brief van gedeputeerde Staten van de Provincie Noord-Brabant is de Commissie voor de milieueffectrapportage (m.e.r.) in de gelegenheid gesteld om advies uit te brengen over de richtlijnen voor het milieueffectrapport¹. De m.e.r.-procedure ging van start met de kennisgeving van de startnotitie in de Staatscourant van 29 november 2002².

Dit advies is opgesteld door een werkgroep van de Commissie voor de m.e.r.³. De werkgroep treedt op namens de Commissie voor de m.e.r. en wordt verder in dit advies 'de Commissie' genoemd. Het doel van het advies is om aan te geven welke informatie het MER moet bevatten om het mogelijk te maken het milieubelang volwaardig in de besluitvorming mee te wegen.

De Commissie heeft kennis genomen van de inspraakreacties en adviezen⁴, die zij van het bevoegd gezag heeft ontvangen. In dit advies verwijst de Commissie naar een reactie wanneer deze naar haar oordeel:

- informatie bevat die in het MER opgenomen moet worden of die nader onderzocht moet worden, zoals informatie over specifieke lokale milieumstandigheden;
- belangrijke vragen en discussiepunten naar voren brengt, bijvoorbeeld over te onderzoeken alternatieven.

De Commissie heeft voor haar advies kennis genomen van diverse achtergronddocumenten die ten grondslag lagen aan de startnotitie.

¹ Zie bijlage 1.

² Zie bijlage 2.

³ De samenstelling hiervan is gegeven in bijlage 3.

⁴ Bijlage 4 geeft hiervan een lijst.

2.

HOOFDPUNTEN VAN HET ADVIES

Het planproces

Gelet op de afbreukrisico's verbonden aan het initiatief, is de Commissie van mening dat het planproces zeer bepalend zal zijn voor de economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke effecten tijdens en na realisatie van het bedrijventerrein en daarmee voor het realiseren van de nagestreefde vernieuwende duurzaamheid. Geef in het MER aan hoe aan dit plan-proces vorm gegeven zal worden. De Commissie denkt hierbij aan het inbouwen van ijkpunten voor tussentijdse evaluaties/toetsingen waarbij partijen en het publiek betrokken worden bij vervolkeuzen, bijvoorbeeld via inspraakmomenten. Daarnaast adviseert de Commissie aan te sluiten bij voorstellen gedaan door TELOS op het gebied van een vernieuwend en duurzaam planproces.

Relatie glastuinbouw en overige bedrijvigheid

De Commissie constateert dat de realisatie in Moerdijkse Hoek van glastuinbouw enerzijds en een bedrijventerrein anderzijds in planologisch opzicht om twee afzonderlijke afwegingen vraagt. Het verdient daarom aanbeveling in het MER bij de beschrijving van de activiteit, de alternatieven en de milieuevolgen steeds twee varianten uit te werken, te weten één mét en één zonder realisatie van glastuinbouw in Moerdijkse Hoek.

Stappen bij het opstellen van het MER

De Commissie adviseert bij het opstellen van het MER een trechteringsproces te volgen dat de volgende stappen omvat:

1. nadere onderbouwing van de behoefte aan grootschalige, bovenregionale bedrijvigheid en glastuinbouw in West Brabant;
2. motivering van de keuze voor een concentratie-model en de conclusie ten aanzien van de gewenste omvang van het bedrijventerrein en het glastuinbouwgebied;
3. nadere afweging van mogelijke locaties in West Brabant en daarbuiten voor het vestigen van (grootschalige) specifieke bedrijvigheid en glastuinbouw;
4. uitwerking van het koepelbegrip 'vernieuwend duurzaam' tot een concreet toetsingskader met prioriteiten, als grondslag voor aanscherping van het locatieprofiel en voor de te ontwikkelen alternatieven;
5. aanscherping van het locatieprofiel via verschillende scenario's die dienen als basis voor een studie naar de mogelijke inrichting en effecten van het bedrijventerrein;
6. vaststelling van de hoofdstructuur van het plangebied in relatie tot de ruimtelijke onderlegger en de externe ontsluitingsstructuur;
7. vaststelling van de milieuzonering voor het gehele bedrijventerrein;
8. uitwerking van een aantal alternatieven en varianten voor de verdere inrichting van het terrein en vergelijking van de effecten;
9. uitwerking van de exploitatie van het bedrijventerrein (fasering van terreinontwikkeling, uitgifte van kavels, parkmanagement).

De Commissie geeft in overweging na stap 5 een tussentijdse toetsing uit te (laten) voeren met de mogelijkheid tot inspraak. Een tussentijdse toetsing biedt daarbij ruimte om de nu nog breed en algemeen geformuleerde richtlijnadviezen met betrekking tot de inrichtings- en exploitatiefase (stap 6 tot en met 9) aan te scherpen en te preciseren.

Beoordelingskader duurzame ontwikkeling

Gezien de doelen en ambities van de provincie Noord-Brabant ten aanzien van duurzame ontwikkeling 'in brede zin', geeft de Commissie in overweging te samen met het MER de conclusies te presenteren van studies naar de economische en sociaal-maatschappelijke consequenties verbonden aan het initiatief. Om optimale vergelijking mogelijk te maken verdient het aanbeveling genoemde studies tenminste met het MER parallel te laten lopen in tijd, opzet en regie. Zo kunnen de relaties tussen de verschillende dimensies van duurzaamheid in beeld gebracht worden en daarmee worden ook de belangrijkste dilemma's voor de besluitvorming inzichtelijk. De Commissie ziet bovenstaande als onderdeel van een leerproces waarbij op experimentele basis ervaring wordt opgedaan met duurzame ontwikkelingsbeoordeling.

Samenvatting

De Commissie acht het essentieel dat het MER een heldere samenvatting bevat die de hoofdpunten begrijpelijk weergeeft voor bestuurders en publiek.

3. PROBLEEMSTELLING, DOEL, AMBITIES EN BESLUITVORMING

3.1 Probleemstelling

3.1.1 Behoefteraming

Buck Consultants International (BCI) heeft de toekomstige behoefte aan een grootschalig bedrijventerrein in de Moerdijkse Hoek in West Brabant onderzocht⁵. In het MER dient nader aandacht gegeven te worden aan hoe andere vestigingslocaties binnen West Brabant en daarbuiten van invloed kunnen zijn op de behoefte aan ruimte op Moerdijkse Hoek. Geef voor de verschillende bedrijfsgroepen aan in welke mate op deze terreinen:

- nog ruimte aanwezig is en/of herstructurerings- en intensiveringsoperaties plaatsvinden of mogelijk zijn⁶ (bijvoorbeeld op het industrieterrein Moerdijk⁷ en op de industrieterreinen in Roosendaal en Bergen op Zoom);
- eveneens de specifieke vestigingscondities aanwezig zijn die in de startnotitie genoemd worden voor Moerdijkse Hoek⁸ (bijvoorbeeld in de Rijnmond (2de Maasvlakte), de Zeeuwse zeehaven en industrieterreinen (Vlissingen) en het Antwerpse havenbekken). Ga in op het risico van overaanbod van dit soort bedrijventerreinen en het risico van een significante leegstand.

⁵ BCI, Vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek (april 2002).

⁶ De Commissie wijst in dit verband op strategische uitspraken in het Streekplan Noord-Brabant 2002 over zuinig ruimtegebruik in de provincie Noord-Brabant. Daarbij wordt gesteld dat in eerste instantie de ruimte op bestaande bedrijventerreinen beter benut moet worden, waarbij speciaal ingezet wordt op herstructurering van (verouderde) bedrijventerreinen. Daarnaast wordt het van belang geacht door intensivering en meervoudig ruimtegebruik de 'ruimteproductiviteit' te verhogen.

⁷ De Commissie heeft kennis genomen van het feit dat Shell Chemie Nederland op Moerdijk ca 170 ha braakliggend terrein in haar bezit heeft en in principe openstaat voor vestiging van andere bedrijven op haar terrein. Zie hiervoor ook de inspraakreactie van de FNV, werkgroep Moerdijk (inspraakreactie nr. 6, bijlage 4).

⁸ Het betreft hier de nabijheid van diep vaarwater en de koppeling aan een bestaand bedrijventerrein, de multimodale ontsluitingsmogelijkheden, de vestigingsmogelijkheden voor bedrijven uit de hogere milieuhindercategorieën en de mogelijkheid om (zeer) grootschalige kavels te ontwikkelen in combinatie met de vestigingsmogelijkheden voor grootschalige bedrijven.

3.1.2

Concentratiestrategie

De provincie Noord-Brabant heeft gekozen voor een ruimtelijk concentratiemodel waarin 'veeleisende' activiteiten geconcentreerd en gebundeld worden om andere gebieden te sparen. Ga in het MER in op:

- de mogelijke voordelen van de concentratiestrategie, bijvoorbeeld verbetering van het lokale woon- en leefmilieu bij verplaatsing (sanering) van bestaande bedrijven;
- de mogelijke nadelen van (grootschalige) concentratie, bijvoorbeeld congestie op verkeerswegen als gevolg van intensief woon-werkverkeer en het verminderen van het economisch potentieel elders;
- de gehanteerde schaalgrootte van ruimtelijke concentratie. Motiveer daarbij waarom is gekozen voor een bedrijventerrein met een omvang van circa 600 hectare en niet voor meerdere terreinen van beperktere omvang;
- de benodigde schaalgrootte voor glastuinbouwlocaties;
- de verwachte synergie-effecten van (grootschalige) concentratie en de kans op daadwerkelijke realisatie van synergie.

3.1.3

Locatiekeuze

In het onderzoek van BCI worden verschillende potentiële locaties vergeleken op een aantal ruimtelijke aspecten en op financiële en bestuurlijke haalbaarheid. De Commissie constateert dat aan de consequenties voor milieu en leefomgeving, als ook aan cumulatieve milieueffecten, nauwelijks aandacht is besteed. Daarnaast was in het onderzoek van BCI nog geen sprake van een bedrijventerrein in combinatie met glastuinbouw. De Commissie adviseert in het MER een nadere (globale) afweging te maken van locatiealternatieven waarbij, mede gelet op de ambities van de initiatiefnemer, alle dimensies van duurzaamheid betrokken worden. De ecologische (milieu) aspecten en de sociaal-maatschappelijke (leefbaarheids) aspecten verdienen daarbij speciale aandacht, met name:

- de invloed op natuur en milieu;
- de invloed op het woon- en leefmilieu en de mate waarin nieuwe overlast ontstaat c.q. bestaande overlast wordt verminderd of opgeheven;
- de kansen voor synergie, zowel in relatie tot bestaande als nieuwe bedrijvigheid;

Geef de consequenties aan voor de locatiekeuze van de aanduiding van Moerdijkse Hoek in het Streekplan Noord-Brabant 2002 als zoekgebied voor regionale waterberging.

Geef aan in welke mate de grootte van de behoefte aan bedrijventerrein de locatiekeuze beïnvloedt en onderbouw waarom de hoge ambities qua 'vernieuwend duurzaam' het beste gerealiseerd kunnen worden op de locatie Moerdijkse Hoek. Ga in op de milieuvor- en nadelen van de opvang op Moerdijkse Hoek van glastuinbouw uit het Westland en van bedrijven met bijzondere vestigingseisen (grootschalig, hoge milieucategorie, havenlocatie) van buiten de provincie Noord-Brabant, en op de mogelijkheden van opvang elders.

De Commissie heeft tijdens het locatiebezoek en uit de inspraak geconstateerd dat de vestiging van glastuinbouw in Moerdijkse Hoek niet vanzelfsprekend is en ook andere locaties reële opties zijn. In de achtergronddocumenten waarvan de Commissie kennis heeft genomen ontbreekt echter een onderbouwde afweging van de mogelijke locaties in West Brabant en daarbuiten voor het vestigen van glastuinbouw. Bovendien wijst de Commissie erop dat de combinatie van grootschalige bedrijvigheid met glastuinbouw op een be-

drijventerrein uit oogpunt van veiligheid mogelijk grote beperkingen oplegt aan de inrichting van het terrein. Om die reden adviseert de Commissie alsnog mogelijke locaties in West Brabant en daarbuiten af te wegen. Betrek bij de afweging in ieder geval de gevolgen voor milieu en veiligheid, de minimale ruimte die nodig is voor projectmatige glastuinbouw met de bijbehorende beheersstructuur, als ook de mogelijkheden voor:

- de leverantie van (rest)warmte, elektriciteit en CO₂;
- de toepassing van duurzame energie;
- de watervoorziening;
- de landschappelijke inpassing;
- de synergiemogelijkheden met bestaande en mogelijke nieuwe bedrijvigheid;
- de ontsluiting van het gebied;
- tuinders om dicht bij hun bedrijf te wonen.

3.1.4 Locatieprofiel

Om zinvol over inrichting en effecten te kunnen denken, is het nodig te komen tot aanscherping van het locatieprofiel (type bedrijven, hun relatieve omvang, de mogelijke synergie en voorwaarden daaraan te stellen). Gezien de onzekerheden daarover op dit moment wordt geadviseerd daarbij verschillende scenario's uit te werken, bijvoorbeeld:

- een *logistiek/transport profiel*, vanwege de aanwezigheid van diep vaarwater en mogelijkheden van multi-modale ontsluiting. Denkbaar is dat in dit profiel ook een optie wordt onderzocht waarbij het bestaande bedrijventerrein Moerdijk oostwaarts langs het Hollands Diep wordt voortgezet;
- een *zwaar industrieel profiel*, vanwege de gewenste ruimte voor hogere milieucategorieën en de koppeling aan een bestaand bedrijventerrein;
- een *extensief, landschappelijk profiel*, vanwege de beschikbaarheid van (zeer) grote kavels en de mogelijkheden die dit biedt voor grootschalige opslag en/of veel ruimte voor water en landschapselementen.

3.1.5 Leefbaarheid

In het bijzonder voor de bewoners van de kern Moerdijk kan blijken dat de huidige of de in de toekomst te verwachten kwaliteit van het woon- en leefmilieu problemen oplevert. In dat geval adviseert de Commissie om in dialoog met betrokkenen na te gaan welke mogelijkheden er bestaan om de plannen zodanig aan te passen dat deze problemen voorkomen of gereduceerd worden tot een voor betrokkenen aanvaardbaar niveau. Wanneer zou blijken dat deze mogelijkheden ontoereikend zijn, adviseert de Commissie vroegtijdig na te gaan welke mogelijkheden er bestaan om voor deze bewoners een hoogwaardige leefomgeving elders te creëren.

3.2 Doel en ambities

In de startnotitie is uit de probleemstelling een duidelijke omschrijving van het doel afgeleid. Daarbij zijn ambitieuze doelen ten aanzien van duurzaamheid aangegeven. Gestreefd wordt naar een zogenaamd 'vernieuwend duur-

zaam' bedrijventerrein waarbij een hogere ambitie wordt nagestreefd dan bij soortgelijke projecten elders in Nederland⁹. Aangegeven is dat:

- *drie dimensies* worden toegekend aan het begrip duurzaamheid, te weten de economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke (leefbaarheids)dimensie;
- duurzaamheid op *verschillende schaalniveaus* wordt beschouwd, te weten op regionaal niveau (landschappelijke inpassing), op bedrijventerreinniveau en op bedrijfsniveau (kavelniveau);

De Commissie adviseert de begrippen 'duurzaam' en 'vernieuwend duurzaam' helder en meetbaar te operationaliseren zodat ze een toetsingskader kunnen vormen voor de te ontwikkelen alternatieven en als basis kunnen dienen voor aanscherping van het locatieprofiel. Geef aan:

- welke prioriteiten qua vernieuwend duurzaam gesteld worden. Nadere invulling en uitwerking van de prioriteiten kan plaatsvinden op basis van de 'Menukaart duurzame bedrijventerreinen' van de provincie Noord-Brabant en uitwerkingen daarvan van TELOS Brabants Centrum voor Duurzaamheidsvraagstukken. Geef aan welke ambities 'hard' zijn en in welke mate de overige ambities eventueel verzacht worden, bijvoorbeeld in het geval van uitgifteproblemen;
- in welke mate de duurzaamheidseisen verder gaan dan het regulier wettelijke kader en hoe deze gerealiseerd dan wel afgedwongen gaan worden¹⁰; Specifiek voor de glastuinbouw adviseert de Commissie daarbij de doelstellingen van het Besluit Glastuinbouw en het Glami-convenant voor 2010 als uitgangspunt te hanteren en voor de volgende punten ambitieuze doelen voor Moerdijkse Hoek te beschrijven: waterhuishouding, (collectieve) gietwatervoorziening, (collectieve) energievoorziening, toepassing van bestrijdingsmiddelen, meststoffen en afvalverwerking¹¹.

De ecologische dimensie van duurzaamheid wordt in de startnotitie uitgewerkt volgens de kaders van de gebruikelijke sectorale thema's. De Commissie adviseert, teneinde meer inhoud te kunnen geven aan het begrip ecologische duurzaamheid:

- ook uitwerkingskaders te gebruiken zoals aangedragen door TELOS voor de 'Duurzaamheidsbalans Noord-Brabant 2002' en ook voor het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek¹². Voordeel van deze uitwerkingskaders is dat ze specifiek afgestemd zijn op de situatie in de provincie Noord-Brabant, respectievelijk Moerdijkse Hoek;
- specifiek in te gaan op afwentelingsaspecten, zowel in de tijd (naar volgende generaties) als in de ruimte (naar andere gebieden). Hierbij kan gedacht worden aan bedrijven die niet kunnen voldoen aan de (strenge) duurzaamheidseisen die gelden voor het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek en daardoor elders terecht moeten komen¹³, als ook aan concurrentie tussen bedrijventerreinen waardoor andere terreinen leeg blijven of komen te staan.

⁹ In de startnotitie is gesteld dat de ambities gelden voor zowel de ontwerp-, realisatie- als de exploitatiefase.

¹⁰ Dit mede in het licht van het hoge ambitieniveau dat wordt nagestreefd.

¹¹ De Commissie adviseert hier het 'Ideeënboek voor duurzame glastuinbouw' van het projectbureau Glastuinbouw en Milieu als informatiebron te gebruiken.

¹² In voorbereiding.

¹³ Het betreft hier bedrijven uit de DSV (Duurzame en Specifieke Vestigingshoofdgroepen) 5 en 6.

Ga in het MER in op de haalbaarheid en praktische uitvoerbaarheid van de hoge ambities, bijvoorbeeld in relatie tot:

- de huidige minder positieve vooruitzichten in de economische groei;
- de mogelijkheden en kosten verbonden aan bedrijfsverplaatsingen;
- de mogelijkheden om bij bedrijfsplaatsingen strenge selecties op basis van duurzaamheidspotentieel toe te passen;
- de in de startnotitie genoemde absolute ontkoppeling tussen economische groei en milieudruk;
- de spanning tussen de ambitie een landelijk voorbeeld van een duurzaam bedrijventerrein te realiseren en de wens bedrijven te plaatsen uit de hoge milieucategorieën;
- de realisering van de koppeling van glastuinbouw en overige bedrijvigheid.

3.3 Besluitvorming

De startnotitie geeft al een goed overzicht van beleidsnota's, (ontwerp-) plannen en wetten die van toepassing zijn op het initiatief. Besteed aanvullend aandacht aan:

- het Besluit Glastuinbouw;
- het Ontwerpbesluit Kwaliteitseisen externe veiligheid inrichtingen milieu-beheer;
- de Europese richtlijn Omgevingslawaaai;
- de Wet Geluidhinder;
- de Waterbeheersplannen (van het waterschap Land van Nassau en hoogheemraadschap van West Brabant);
- de Nota Tijd voor goederenvervoer: strategie goederenvervoer 2002-2010 / actieprogramma 2002-2003 (van de provincie Noord-Brabant);
- het Bestemmingsplan Buitengebied (van de gemeente Moerdijk);
- de Wooneffectrapportage (van de gezamenlijke woningcorporaties en de gemeente Moerdijk).

In verband met de aanwezigheid van beschermde natuurgebieden en beschermde dieren- en plantensoorten in (de omgeving van) het plangebied vraagt de Commissie expliciet aandacht voor het zorgvuldig omgaan met de verplichtingen die voortvloeien uit de Vogel- en Habitatrichtlijn, het Structuurschema Groene Ruimte, de Natuurbeschermingswet en de Flora en Faunawet.

Het MER dient aan te geven dat het is opgesteld voor een partiële herziening van het streekplan Noord-Brabant 2002 door het provinciaal bestuur van de provincie Noord-Brabant, waarbij tevens invulling gegeven wordt aan het nemen van een 'concrete beleidsbeslissing' die nodig is voor realisering van het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek.

Geef in het MER een overzicht van reeds vastgestelde beleidsdoelen van rijk, provincie en gemeenten met betrekking tot bedrijventerrein en glastuinbouw in de Moerdijkse Hoek, met speciale aandacht voor doelen die mogelijk met elkaar conflicteren. Ga specifiek in op de afspraken gemaakt tussen de verschillende bestuurslagen en op de overwegingen van de gemeenteraad van Moerdijk om af te zien van de ontwikkeling van Moerdijkse Hoek als bedrijventerrein. Geef de besluiten aan die in een later stadium nog moeten worden genomen om de voorgenomen activiteit te realiseren. Beschrijf volgens welke procedure en welk tijdpad dit geschied en welke adviesorganen en instanties

daarbij formeel en informeel betrokken zullen zijn. Geef in het MER een éénduidige tijdshorizon (planning) aan voor de realisatie van het bedrijventerrein.

In de startnotitie wordt aangegeven dat het opstellen van de Watertoets parallel loopt aan het opstellen van het MER. De Commissie adviseert de hoofdpunten van de Watertoets ook op te nemen in het MER, en de procedurele samenhang te vermelden tussen Watertoets en milieueffectrapportage.

3.4 Het planproces

Uit het locatiebezoek, de inspraakreacties en de beschikbare achtergronddocumentatie concludeert de Commissie dat er verschillende risico's verbonden zijn aan het initiatief, te weten:

- een economisch risico: het economisch nut en noodzaak is niet overtuigend aangetoond. Daarnaast kent de realisatie een lange doorlooptijd met de daarbij behorende onzekerheden in relatie tot veranderende economische en maatschappelijke behoeften;
- een ecologisch risico: het staat niet vast dat concentratie van bedrijvigheid in combinatie met het uitgiftebeleid en de beschikbare regelgeving zal leiden tot een duurzaam bedrijventerrein op Moerdijkse Hoek en tot vermindering van de milieubelasting op andere locaties;
- een sociaal-maatschappelijk risico: de inspraakreacties laten naar de mening van de Commissie zien dat diverse betrokkenen ontevreden zijn over de tot dusver geboden mogelijkheden tot dialoog over de plannen.

Gelet op bovenstaande afbreukrisico's, zal het planproces zeer bepalend zijn voor de economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke effecten tijdens en na realisatie van het bedrijventerrein en daarmee voor het realiseren van de nagestreefde vernieuwende duurzaamheid. Geadviseerd wordt aan te geven hoe vorm zal worden gegeven aan het planproces. De Commissie denkt hierbij aan het inbouwen van ijkpunten voor tussentijdse evaluaties/toetsingen waarbij partijen en het publiek betrokken worden bij vervolgkeuzen, bijvoorbeeld via inspraakmomenten.

Daarnaast adviseert de Commissie aan te sluiten bij voorstellen op het gebied van een vernieuwend en duurzaam planproces van TELOS, te weten:

- belanghebbenden (bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen) vanaf het begin te betrekken bij de ontwikkeling van het bedrijventerrein;
- afstemming te bereiken tussen de verschillende overheden op beleids- en operationeel niveau;
- in de acquisitie van bedrijven relaties te leggen tussen de nieuw te ontwikkelen locatie en de 'vertreklocaties' in de gemeente en in de regio;
- bij de inrichting van het bedrijventerrein een balans te zoeken tussen vraaggericht werken en sturing op segmentering en clustering.

3.5 Stappen bij het opstellen van het MER

De Commissie adviseert bij het opstellen van het MER een trechteringsproces te volgen dat de volgende stappen omvat:

1. nadere onderbouwing van de behoefte aan grootschalige, bovenregionale bedrijvigheid en glastuinbouw in West Brabant;

2. motivering van de keuze voor een concentratiemodel en de conclusie ten aanzien van de gewenste omvang van het bedrijventerrein en het glastuinbouwgebied;
3. nadere afweging van mogelijke locaties in West Brabant en daarbuiten voor het vestigen van (grootschalige) specifieke bedrijvigheid en glastuinbouw;
4. uitwerking van het koepelbegrip 'vernieuwend duurzaam' tot een concreet toetsingskader met prioriteiten, als grondslag voor aanscherping van het locatieprofiel en voor de te ontwikkelen alternatieven;
5. aanscherping van het locatieprofiel via verschillende scenario's die dienen als basis voor een studie naar de mogelijke inrichting en effecten van het bedrijventerrein;
6. vaststelling van de hoofdstructuur van het plangebied in relatie tot de ruimtelijke onderlegger en de externe ontsluitingsstructuur;
7. vaststelling van de milieuzonering voor het gehele bedrijventerrein;
8. uitwerking van een aantal alternatieven en varianten voor de verdere inrichting van het terrein en vergelijking van de effecten;
9. uitwerking van de exploitatie van het bedrijventerrein (fasering van terreinontwikkeling, uitgifte van kavels, parkmanagement).

Adviezen voor de uitwerking van de stappen 1 tot en met 5, die betrekking hebben op de onderbouwing, locatiekeuze en kwantificering van het voornemen, zijn opgenomen in hoofdstuk 3.1 en 3.2. De stappen 6 tot en met 9, gericht op de (effectbepaling van de) inrichtingsalternatieven, worden nader uitgewerkt in hoofdstuk 4 en 5 van dit advies voor richtlijnen. Een schematische weergave van alle stappen is weergegeven in bijlage 5.

Gezien het belang van een goede onderbouwing van de behoefte en locatiekeuze, en het feit dat er nog aanzienlijke onzekerheden bestaan over belangrijke uitgangspunten voor het initiatief (benodigde omvang van bedrijventerrein en glastuinbouw; invulling van het begrip 'vernieuwend duurzaam'; locatieprofiel) die in belangrijke mate de uiteindelijke inrichting en exploitatie van het bedrijventerrein zullen bepalen, geeft de Commissie in overweging na stap 5 een tussentijdse toetsing uit te (laten) voeren met de mogelijkheid tot inspraak. De Commissie is van mening dat hiermee een belangrijke bijdrage geleverd kan worden aan het creëren van draagvlak voor het initiatief. Een tussentijdse toetsing biedt ook de ruimte om de nu nog breed en algemeen geformuleerde richtlijnadviezen met betrekking tot de inrichtingsfase (hoofdstukken 4 en 5) aan te scherpen en te preciseren.

3.6 Beoordelingskader duurzame ontwikkeling

Gezien de doelen en ambities van de provincie Noord-Brabant ten aanzien van duurzame ontwikkeling 'in brede zin', geeft de Commissie in overweging in het MER, naast een uitwerking van de ecologische dimensie van duurzaamheid, ook een (globale) uitwerking te geven van de sociaal-maatschappelijke en economische dimensie van duurzaamheid en hun relatie met ecologische duurzaamheid¹⁴. Geadviseerd wordt daarbij ook in te gaan op de sociaal-

¹⁴ De Commissie realiseert zich dat dit niet als een verplicht onderdeel van het MER gezien kan worden. Voordeel is dat op deze manier ervaring opgedaan kan worden met integrale effectbeoordeling c.q. duurzame ontwikkelingsbeoordeling.

maatschappelijke en economische gevolgen voor komende generaties en andere gebieden (de afwentelingsaspecten). Voordeel van het bij elkaar brengen (integratie) van bovengenoemde informatie is dat de relaties tussen de verschillende dimensies van duurzaamheid in beeld gebracht kunnen worden en daarmee ook de belangrijkste dilemma's voor de besluitvorming inzichtelijk worden. De Commissie ziet bovenstaande als onderdeel van een leerproces waarbij op experimentele basis ervaring wordt opgedaan met duurzame ontwikkelingsbeoordeling.

Concreet wordt voorgesteld te samen met het MER de conclusies te presenteren van studies naar de sociaal-maatschappelijke en economische consequenties verbonden aan het initiatief. Om optimale vergelijking mogelijk te maken verdient het aanbeveling genoemde studies tenminste met het MER parallel te laten lopen in tijd, regie en opzet, bijvoorbeeld door uit te gaan van dezelfde sociaal-economische uitgangspunten en dezelfde alternatieven voor inrichting en exploitatie van het bedrijventerrein. De Commissie adviseert:

- helder aan te geven welke sociaal-maatschappelijke en economische aspecten wel en niet zijn meegenomen (definitie);
- het gehanteerde ruimtelijke schaalniveau te vermelden (afbakening);
- aan te geven wat de sterke en zwakke punten zijn in de huidige situatie (nulmeting) en waar de prioriteiten liggen voor verbetering.

4. VOORGENOMEN ACTIVITEIT EN ALTERNATIEVEN

Artikel 7.10, lid 1, onder b van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van de voorgenomen activiteit en van de wijze waarop zij zal worden uitgevoerd, alsmede van de alternatieven daarvoor, die redelijkerwijs in beschouwing dienen te worden genomen, en de motivering van de keuze voor de in beschouwing genomen alternatieven."*

Artikel 7.10, lid 3 van de Wm:

"Tot de ingevolge het eerste lid, onder b, te beschrijven alternatieven behoort in ieder geval het alternatief waarbij de nadelige gevolgen voor het milieu worden voorkomen, dan wel, voor zover dat niet mogelijk is, deze met gebruikmaking van de beste bestaande mogelijkheden ter bescherming van het milieu, zoveel mogelijk worden beperkt."

De Commissie adviseert, zolang niet gekozen is voor een specifiek locatieprofiel, de voorgenomen activiteit en de alternatieven te beschrijven voor alle locatieprofiel-scenario's.

4.1 Voorgenomen activiteit

4.1.1 Ruimtelijke onderlegger en externe ontsluitingsstructuur

De hoofdstructuur van het plangebied moet in het MER worden beschreven en in kaart worden gebracht, in relatie tot de ruimtelijke onderlegger en de externe ontsluitingsstructuur. Daarbij moet aan de orde komen:

- de geomorfologische, hydrologische, landschappelijke en cultuurhistorische structuren en patronen;
- de ontsluiting van het bedrijventerrein voor personen- en goederenvervoer via de weg, het water en het spoor. De ontsluiting via het water van Moerdijk betekent dat de Moerdijkse Hoek in potentie een goed ontsloten "multi-modaal bedrijventerrein" kan worden. De commissie adviseert om

in het MER in te gaan op de mogelijkheden, de gemaakte keuzes en de daarbij gemaakte afwegingen om de ontsluiting via het water van de Moerdijkse Hoek vorm te geven. Verder vraagt de Commissie speciale aandacht voor de aansluiting van de Moerdijkse Hoek op het hoofdwegenet en het onderliggend wegennet. Daarbij is met name de belasting van de N285 en de N633 van belang;

- de aanwezigheid van boven- en ondergrondse infrastructuur, zoals bebouwing, verkaveling, landschappelijke elementen, hoogspanningsleidingen, leidingstraten, etc.;

De wijze waarop de ruimtelijke onderlegger en de externe ontsluitingsstructuur sturend zijn voor de inrichting van het terrein moet worden aangegeven.

4.1.2

Milieuzonering

De Commissie constateert dat het zoekgebied voor het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek circa 1760 hectare bedraagt, waarbij het areaal bedrijventerrein bruto 600 hectare en de glastuinbouw netto minimaal 150 hectare bedraagt, met een bandbreedte voor het bruto oppervlak tot maximaal 400 hectare. Het verdient aanbeveling in het MER de schuifruimte aan te geven die er binnen het plangebied bestaat om milieueffecten te beperken en de nagestreefde duurzaamheidsambities te bereiken, mede gelet op een aantal vastliggende eisen van bijvoorbeeld de waterbeheerder (berging, biologische zuivering) en de noodzaak van de aanleg van groen. Het is daarbij van belang te komen tot:

- een exacter begrenzing van het zoekgebied¹⁵;
- een nauwkeurigere inschatting van het totaal bruto en netto areaal glastuinbouw dat benodigd is¹⁶ en ook haar mogelijke lokalisering in het plangebied.

Door middel van zonering dient een contour rondom het terrein c.q. de deel-terreinen te worden bepaald waarbuiten geen normen voor bijvoorbeeld geluid¹⁷, externe veiligheid, stank- en lichthinder overschreden mogen worden. Daarnaast dient aandacht uit te gaan naar de gevoelige gebieden en bestemmingen op het bedrijventerrein zelf en aan de bedrijfswoningen van tuinders die veelal de wens hebben dicht bij hun bedrijf te wonen¹⁸. Bedacht moet worden dat de milieudoelstelling daarbij per deelgebied (gebied met recreatie, natuurgebied, gebied met bestaande woon- en werkomgeving, te creëren gebieden voor wonen / werken) kan verschillen. Bij bepaling van de milieuzonering dient ook de bestaande bedrijvigheid op industrieterrein Moerdijk en andere voorzieningen ingepast te worden. Gezien de hoge ambities verbonden

¹⁵ De Commissie constateert in dit verband een discrepantie tussen enerzijds de begrenzing van het zoekgebied zoals aangegeven in de startnotitie, en anderzijds de begrenzing van het zoekgebied zoals aangehouden door de gemeenteraden en ook als intentie is uitgesproken door Gedeputeerden Staten, waarbij de Pelgrimsdijk als meest zuidelijke grens wordt beschouwd.

¹⁶ De Commissie heeft tijdens het locatiebezoek kennisgenomen van het feit dat Gedeputeerde Staten van de Provincie Noord-Brabant geen voorstander is van het plaatsen van glastuinbouw uit het Westland. Mocht dit niet gerealiseerd worden zal dit belangrijke (positieve) gevolgen hebben voor de schuifruimte binnen het plangebied.

¹⁷ Dit dient op inzichtelijke wijze te gebeuren in de vorm van contouren en concrete geluidbelastingen op de uiterste bebouwingsgrenzen. Naast geluidscontouren dient tevens concreet de toelaatbare geluidbelasting ter hoogte van bestaande en toekomstige (woon-, en werkgebieden) woonbebouwingsgrenzen aangegeven te worden.

¹⁸ Op de mogelijke consequenties van bedrijfswoningen bij de glastuinbouw wordt ook gewezen door de Kamer van Koophandel West Brabant (inspraakreactie nr. 3, bijlage 4).

aan het initiatief wordt geadviseerd aan te geven in welke mate de milieuzonering verder gaat dan het reguliere wettelijke kader.

De wijze waarop de milieuzonering sturend is voor de inrichting van het terrein moet worden aangegeven.

4.1.3

Inrichting

Indeling

De indeling van het plangebied moet in het MER worden beschreven en in kaart worden gebracht. Daarbij moeten aan de orde komen:

- de verdeling van de openbare en uitgeefbare ruimte;
- de verdeling gebouwd – verhard – groen – water;
- de positionering van de verschillende bedrijfstypen;
- de interne ontsluiting;
- de landschappelijke inpassing van het terrein in de omgeving.

De Commissie vraagt specifiek aan te geven welke voorwaarden gecreëerd worden bij de indeling (en uitgifte) van het terrein teneinde maximale synergie tussen bedrijven te realiseren. Daarbij kan gedacht worden aan het bij elkaar plaatsen van glastuinbouw en energieleverende bedrijven, proceswaterproducerende en –vragende bedrijven of andere combinaties van bedrijven in overeenstemming met de wijze waarop synergie wordt gedefinieerd.

Aanleg en bouwwerkzaamheden

Geef aan in welke mate in het plangebied sprake zal zijn van vergraving, vernatting en ophoging en op welke wijze rekening wordt gehouden met onomkeerbare aantastingen in de geomorfologie, hydrologie, landschap en cultuurhistorie. Daarbij dient ook te worden aangegeven hoe hergebruik van materialen (grondbalans, herkomst ophoogzand, bouwmaterialen en materialen in de grond-, weg- en waterbouw) zal worden bevorderd. Geef aan:

- hoe het plangebied waterhuishoudkundig wordt ingericht (ontwatering en afwatering in relatie met de wijze van bouwrijp maken);
- in welke mate en op welke wijze – conform de richtlijnen Waterbeheer 21^e eeuw (vasthouden, bergen en afvoeren) – wordt gestreefd naar een duurzaam watersysteem, waarbij opvang, behandeling en wijze van afvoer van afvalwater- en hemelwaterstromen belangrijke aandachtspunten zijn;
- welke relatie er bestaat tussen de mate van ophoging van het terrein en de ruimte die gereserveerd moet worden voor waterberging;
- in welke mate en op welke wijze natuurelementen zoals bijvoorbeeld het inrichten van moerasstroken, sloten en vijvers zijn voorzien;
- welke voorzieningen worden getroffen om de gevolgen van calamiteiten voor het waterhuishoudingssysteem te beperken¹⁹.

Ontsluiting

De Commissie adviseert om in het MER de gewenste ontsluiting van het gebied en de te verwachten vervoersstromen in samenhang te behandelen. Gezien de omvang van het te ontwikkelen bedrijventerrein en de gefaseerde in gebruikname is het raadzaam om de gewenste ontsluiting en verkeersbelas-

¹⁹ Bijvoorbeeld via compartimentering en het creëren van doorspoelmogelijkheden.

ting voor verschillende toekomstjaren inzichtelijk te maken. In het MER moet inzicht gegeven worden in:

- de verwachte omvang van het personen- en vrachtverkeer over de weg met daarbij:
 - de wegen en routes waarvan dit verkeer gebruik zal maken;
 - de tijdstippen (dag/nacht, dagen in de week) waarop deze wegen en routes gebruikt zullen worden²⁰;
 - de mogelijkheden voor een apart systeem voor het goederentransport;
- de verwachte omvang van het goederenvervoer over water met daarbij:
 - het soort schepen dat gebruikt zal worden;
 - het mate van gebruik van de havens;
 - de benutting van de capaciteit van de kades;
- de verwachte omvang van het goederenvervoer per spoor;
- de verwachte omvang van het transport per buisleiding;
- de wijze waarop vervoer van gevaarlijke stoffen naar verwachting zal plaatsvinden (modaliteit, routes);
- de mogelijkheden en beoogde uitwerking voor vervoersmanagement en de lijnvoering en dienstverlening van het openbaar vervoer²¹ in relatie tot de interne wegenstructuur en de aansluiting op het bestaande wegennet;
- de ontsluitingsstructuur voor langzaam verkeer van zowel interne routes als de aansluiting op het bestaande fietsroutenet;
- welke maatregelen gericht op het bevorderen van de verkeersveiligheid genomen worden.

4.1.4

Exploitatie

Realisatie en beheer

Ga in op de wijze waarop de realisatie van de doelstellingen en ambities zal worden gewaarborgd, ook tijdens het gebruik. Besteed daarbij aandacht aan:

- de wijze van uitgifte en acceptatie-/selectiecriteria;
- de wijze waarop een ecologisch zo goed mogelijk functionerend, en landschappelijk zo aantrekkelijk mogelijke omgeving wordt gewaarborgd;
- de wijze waarop milieuvriendelijke bedrijfsinterne maatregelen worden gestimuleerd, gericht op het beperken van gebruik van grondstoffen, energie en water en het reduceren van emissies;
- de wijze waarop in de uitgifte- en beheersfase de kansen voor samenwerking en synergie maximaal worden benut;
- de beheersorganisatie, oftewel de wijze waarop het beheer en parkmanagement van het bedrijventerrein wordt georganiseerd.

De Commissie vraagt met betrekking tot de glastuinbouw inzicht te geven in de mate (qua hoeveelheid en continuïteit) waarin voorzien kan worden in de benodigde energie en CO₂, alsmede in de locatie van de aanleverende bron²². Aangegeven dient te worden in welke mate er naar gestreefd wordt om in (ketens van) bedrijfsprocessen het gebruik van (restwarmte van) fossiele energie te optimaliseren en in welke mate gebruik gemaakt zal worden van duurzame energie. Ook de gietwaterbehoefte en herkomst en bruikbaarheid van het wa-

²⁰ De wijze waarop de prognoses zijn gemaakt dient in het MER (of een bijlage daarvan) te worden aangegeven.

²¹ Maar vooral ook de tijdigheid hiervan: kan er op ieder moment gedurende de ontwikkeling van het bedrijventerrein sprake zijn van een goede openbaar vervoer verbinding?

²² De afstand waarover energie verplaatst kan worden is sterk bepalend voor de kosten en daarmee voor de realiteitswaarde.

ter dient aangegeven te worden, als ook de eisen die voortvloeien uit collectieve watervoorziening.

Flexibiliteit en fasering

Geef inzicht in de flexibiliteit van het plan. Hieronder wordt verstaan het vermogen om zonder aanzienlijke gevolgen voor het milieu tijdens de planfase, de gebruiksfase of de beheersfase in te spelen op veranderende maatschappelijke en economische behoeften²³. Door een goede fasering kunnen mogelijke negatieve effecten tijdens de aanlegfase, zoals een suboptimaal functionerend watersysteem, onvolledige benutting van de synergiemogelijkheden, congestie op aanvoerwegen die nog niet zijn verlengd of verbreed en het onvoldoende aanwezig zijn van (draagvlak voor) openbaar vervoer, worden verminderd. Geef aan op welke wijze de fasering van aanleg en uitgifte zowel in ruimte als in tijd zal plaatsvinden en op welke manier wordt gezorgd voor een afgerond geheel bij gedeeltelijke realisatie. Geef ook aan in hoeverre de gekozen structuur (ontsluiting, water, groen, uit te geven terreinen) geschikt is om wijzigingen in de genoemde behoeften op te vangen.

4.2 Alternatieven

4.2.1 Algemeen

De alternatieven moeten inzicht geven in de bandbreedte van de keuzes die gemaakt kunnen worden ten aanzien van omvang, begrenzing, inrichting en exploitatie van de Moerdijkse Hoek. De alternatieven kunnen daarom deels als 'archetypes' gekozen worden om in het meest milieuvriendelijke alternatief en het voorkeursalternatief te helpen komen tot een afweging van de vele elementen.

4.2.2 Alternatieven per locatieprofiel

Indien in de voorgaande stappen bij het opstellen van het MER niet een één-duidig locatieprofiel naar voren is gekomen moet tenminste één alternatief voor elk locatieprofiel-scenario worden uitgewerkt. De Commissie acht het daarbij denkbaar dat de verschillende ambities genoemd in de startnotitie niet (altijd) goed verenigbaar zijn binnen één alternatief. Maak inzichtelijk waar conflicterende situaties tussen de verschillende dimensies en op de verschillende schaalniveaus van duurzaamheid optreden. Werk oplossingen uit die maximaal tegemoet komen aan de verschillende principes. Maak vervolgens een beargumenteerde keuze in elk alternatief.

De Commissie constateert dat de keuze voor Moerdijkse Hoek onder andere steunt op de multi-modale ontsluitingsmogelijkheden voor het goederenvervoer. Met name het diepe vaarwater, de ontsluiting per spoor en de aansluiting met het industrieterrein Moerdijk zijn volgens de startnotitie nodig om een duurzaam bedrijventerrein te krijgen. Geadviseerd wordt om in het MER met name in het scenario van het *logistiek/transport profiel* verschillende va-

²³ De behoefte aan bedrijventerreinen en glastuinbouwlocaties is sterk conjunctuurgevoelig. Zo blijkt bijvoorbeeld uit het rapport 'Werklocaties 2002' van het Ministerie VROM (DG Ruimte) dat in 2001 de uitgifte van bedrijventerreinen in de provincie Noord-Brabant ten opzichte van 2000 is gehalveerd

arianten uit te werken voor de ontsluiting van het bedrijventerrein om inzicht te krijgen hoe dit kwaliteitsaspect van Moerdijkse Hoek maximaal benut kan worden²⁴. Hierbij dienen ook de mogelijkheden die op het bestaande industrieterrein Moerdijk aanwezig zijn of gecreëerd kunnen worden, in de planvorming betrokken te worden.

4.2.3 Nulalternatief

Als het mogelijk is om de doelen van de initiatiefnemer te realiseren zonder dat de voorgenenomen activiteit – of een vergelijkbare activiteit – wordt uitgevoerd, is er een reëel nulalternatief. Dit hoeft niet persé ‘niets doen’ te zijn. Het kan ook gaan om het halen van de doelen door het treffen van maatregelen die een ander karakter hebben dan het voornemen. Als zoekrichting kan worden gedacht aan het creëren van voldoende extra capaciteit voor bedrijven en of glastuinbouw op andere locaties in West Brabant of daarbuiten. Op dit moment kan de Commissie nog niet beoordelen of er sprake is van een reëel nulalternatief. Zij acht dit pas mogelijk na het doorlopen van de eerste paar stappen bij het opstellen van het MER (zie paragraaf 3.5 van dit advies). Indien beargumenteerd kan worden dat er geen sprake is van een reëel nulalternatief, kan volstaan worden met het beschrijven van de huidige situatie plus de autonome ontwikkelingen als referentie voor de beoordeling van de optredende effecten.

4.2.4 Meest milieuvriendelijke alternatief en voorkeursalternatief

Het meest milieuvriendelijke alternatief (mma) moet uitgaan van de beste bestaande mogelijkheden ter bescherming en/of verbetering van het milieu en binnen de competentie van de initiatiefnemer liggen. Het verwachte draagvlak of een eerder vastgelegd budget mogen geen argumenten zijn om oplossingsrichtingen met belangrijke milieuvoordelen buiten beschouwing te laten bij de ontwikkeling van een mma. Geef aan hoe het mma zich verhoudt tot de eisen gesteld aan de sociaal-maatschappelijke en economische aspecten van ‘vernieuwend duurzaam’.

Ontwikkel het mma op basis van de inzichten van de eerdergenoemde alternatieven per locatieprofiel om te komen tot een inrichting en exploitatie die zo goed mogelijk scoren op milieu en ruimtegebruik. Geef aan welke preventieve, mitigerende en/of compenserende maatregelen genomen worden om negatieve effecten voor het milieu te voorkomen dan wel zo gering mogelijk te houden.

Als het meest milieuvriendelijke alternatief (mma) op bepaalde onderdelen in economisch of sociaal-maatschappelijk opzicht niet haalbaar wordt geacht, kan worden overwogen om voor bepaalde onderdelen een lager ambitieniveau te kiezen. Zodoende kan van het mma een voorkeursalternatief worden afgeleid. Daarbij moet aangegeven worden in welk opzicht, in welke mate en waarom wordt afgeweken van de oorspronkelijke ambities en welke consequenties dit heeft voor de milieueffecten.

²⁴ De Gemeente Moerdijk wijst op het feit dat het onderscheidende aan de locatie Moerdijkse Hoek (t.o.v. bijvoorbeeld de locatie Borchwerf-2) de ligging aan diep vaarwater is. Ook zij suggereert de relatie met het diepe vaarwater als voornaamste uitgangspunt te nemen voor de MER-studie (inspraakreactie nr. 15, bijlage 4).

Werk bij het mma en voorkeursalternatief steeds twee hoofdvarianten uit, te weten één met en één zonder glastuinbouw in Moerdijkse Hoek.

5. **BESTAANDE MILIEUTOESTAND, AUTONOME ONTWIKKELING EN MILIEUGEVOLGEN**

Artikel 7.10, lid 1, onder d van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van de bestaande toestand van het milieu, voor zover de voorgenomen activiteit of de beschreven alternatieven daarvoor gevolgen kunnen hebben, alsmede van de te verwachten ontwikkeling van dat milieu, indien de activiteit noch de alternatieven worden ondernomen."*

Artikel 7.10, lid 1, onder e van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van de gevolgen voor het milieu, die de voorgenomen activiteit, onderscheidenlijk de alternatieven kunnen hebben, alsmede een motivering van de wijze waarop deze gevolgen zijn bepaald en beschreven."*

5.1 Algemeen

De verkeersstudie die ten grondslag ligt aan de startnotitie²⁵ veronderstelt dat de autonome ontwikkeling een verbreding van de A16 van Dordrecht tot Klaverpolder omvat, inclusief een brug over het Hollands Diep. In de startnotitie wordt onvoldoende duidelijk gemaakt welke hoofdwegenstructuur als autonome ontwikkeling wordt genomen. Voor de aanpassing van het wegennet die in de verkeersstudie wordt gesuggereerd als autonoom zijn echter nog geen beslissingen genomen en evenmin financiën gereserveerd. De Commissie adviseert in het MER niet uit te gaan van de verbreding van de A16 naar 2x4 rijstroken. De onzekerheid over de aanleg van de (goederen)spoorverbindingen Roosendaal-Moerdijk (langs de A17) en Rotterdam-België (Robel) lenen zich voor een benadering waarin met verschillende scenario's wordt gewerkt.

Het studiegebied moet op kaart worden aangegeven en omvat het plangebied en haar omgeving, voor zover daar effecten van de voorgenomen activiteit kunnen gaan optreden. Per milieuaspect kan de omvang van het studiegebied verschillen. Tevens moet op kaart een overzicht worden gegeven van de in het studiegebied bestaande en mogelijk toekomstige gevoelige gebieden, objecten en functies.

Bij de beschrijving van de milieugevolgen dienen de volgende algemene richtlijnen in acht te worden genomen:

- bij de beschrijving van de gevolgen voor het milieu moet, waar nodig, de ernst worden bepaald in termen van aard, omvang, reikwijdte, mitigeerbaarheid en compenseerbaarheid;
- de beschrijving van de gevolgen voor het milieu moet zo kwantitatief mogelijk zijn;
- bij de beschrijving dienen de gevolgen van de aanlegfase en de gebruiksfase te worden betrokken;

²⁵ DHV Milieu en Infrastructuur BV, Verkennend verkeers- en vervoersonderzoek Moerdijkse Hoek (september 2002).

- naast permanente effecten dienen ook de incidentele effecten (ongelukken, incidenten, opstarten/stilleggen) beschreven te worden;
- naast negatieve effecten moet ook aan mogelijk positieve effecten voor het milieu aandacht worden besteed (bijvoorbeeld voor andere gebieden in de regio door verplaatsing van milieuhinderlijke bedrijven);
- expliciet dient ingegaan te worden op afwentelingsaspecten in de tijd (volgende generaties) en ruimte (andere gebieden in de regio en Nederland);
- expliciet dient te worden ingegaan op cumulatie van effecten met bijvoorbeeld het industrieterrein Moerdijk;
- de effecten van glastuinbouw en overige bedrijvigheid dienen zoveel mogelijk gescheiden behandeld te worden²⁶;
- bij onzekerheden over het wel of niet optreden van effecten moet een betrouwbaarheidsanalyse worden uitgevoerd of een 'worst case scenario' worden gebruikt.

De Commissie adviseert in het MER inzicht te geven in (de bandbreedte van) de milieueffecten bij verschillende indelingsvarianten en, zolang niet is gekozen voor een specifiek locatieprofiel, voor verschillende scenario's voor het locatieprofiel.

De Commissie vraagt de te hanteren 'saldo-nul benadering milieubelasting' nader uit te werken waarbij aangegeven moet worden:

- of het startpunt de huidige situatie is²⁷ of een genormaliseerde situatie na aanleg en vulling van het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek, waarvan al één afgeweken wordt als tegelijkertijd wordt gecompenseerd;
- hoe de 'vereffening' wordt berekend, zeker bij ongelijksoortige belastingen (bijvoorbeeld geluid versus stank of veiligheid) en ongelijksoortige gebieden (woongebied versus recreatiegebied of natuurgebied);
- wat het ruimtelijke schaalniveau is waarover de 'vereffening' plaatsvindt (plangebied, West Brabant, provincie Noord-Brabant of Nederland).

5.2 Bodem, grond- en oppervlaktewater

Bestaande toestand en autonome ontwikkeling

Het MER dient inzicht te geven in de:

- bodemopbouw en hoogteligging, met specifieke aandacht voor bijzondere geomorfologische kenmerken zoals kreekresten;
- de (geo)hydrologische gesteldheid:
 - het grondwatersysteem, met name grondwaterstanden (zowel ondiep als diep) in ruimte en tijd, de grondwaterstroming (richting, snelheid, herkomst), kwel en infiltratie;
 - het oppervlaktewatersysteem, met name waterlopen, stroomrichting bij aan- en afvoer, peilen of peilvlakken, relatie met omgeving;
- kwantiteit en kwaliteit van de bodem en het grond-, oppervlakte- en regenwater (nutriënten, zware metalen, gewasbestrijdingsmiddelen, zoutgehalte);

²⁶ Wel moet ingegaan worden op mogelijke cumulatie van effecten van glastuinbouw en overige bedrijvigheid.

²⁷ Waarbij dus extra belasting vanuit Moerdijkse Hoek alleen wordt toegestaan als de bestaande belasting vanuit Moerdijk evenveel afneemt.

- locaties waar sprake is van bodemverontreiniging (bijvoorbeeld afkomstig vanuit het industrieterrein Moerdijk) en de saneringsnoodzaak daarvan;
- de waterhuishoudkundige functies die aan het grond en oppervlaktewater-systemen in het plangebied zijn toegekend.

Milieueffecten

Het MER dient inzicht te geven in de effecten:

- van het bouwrijp maken (ophoging, ontwatering, toename verhard oppervlak) op de geomorfologische gebiedskenmerken, bodemopbouw en waterhuishouding. Besteed wat betreft de waterhuishouding specifiek aandacht aan de effecten op:
 - het oppervlaktewatersysteem en het daarvoor benodigde ruimtebeslag;
 - de grond- en oppervlaktewaterkwaliteit en de benodigde zuiveringscapaciteiten;
 - de grondwaterstand en het stromingspatroon van grond en oppervlaktewater;
 - de kwelsituatie van het plangebied;
 - de benodigde hoeveelheid inlaatwater bij droge perioden en de berging en afvoer bij natte perioden en in perioden met extreme wateroverlast, inclusief de benodigde maalcapaciteiten;
 - het inundatierisico door extreme neerslag voor zowel het industrieterrein en de omliggende bewoonde gebieden;
 - de eventuele toekomstige regionale bergingsfunctie van het plangebied;
- van de atmosferische depositie van luchtverontreinigende stoffen op de kwaliteit van het regen- en grondwater, met name in relatie tot de mogelijkheden het regen- en grondwater te gebruiken als watervoorziening voor de glastuinbouw;
- van calamiteiten (bijvoorbeeld brand, bluswater) op de kwaliteit van de bodem en het regen-, grond- en oppervlaktewater, met name in relatie tot de mogelijkheden het regen- en grondwater te gebruiken als watervoorziening voor de glastuinbouw;
- van klink van bodems²⁸;
- op de planvorming voor het gebied direct ten westen van Moerdijk (het Keene-havengebied)²⁹.

5.3 Ecologie, landschap en cultuurhistorie

Bestaande toestand en autonome ontwikkeling

In het MER dient te worden beschreven:

- de aanwezigheid, respectievelijk aantasting/uitbreidingsmogelijkheden van (elementen van) de ecologische hoofdstructuur en beschermde gebieden;
- de aanwezigheid van voor het studiegebied kenmerkende/verstoringsgevoelige flora en fauna (zoogdieren, vogels, amfibieën en reptielen), meer in

²⁸ De Commissie denkt hierbij aan mogelijke gevolgen voor bedrijven (vergelijk Shell op het industrieterrein Moerdijk). Aangegeven dient te worden welke gerichte planvorming (met name de interne locatie- en inrichtingskeuzen) klink kan beperken of voorkomen.

²⁹ Hier ligt een oude kreek/geul met dijken. Het Waterschap Land van Nassau heeft plannen ontwikkeld voor de benutting van dit gebied voor berging en aanvoer in relatie tot de verbrakingsproblematiek van het Volkerrak.

het bijzonder de doelsoorten en de Natuurbeschermingswet- of Habitatsoorten;

- de ecologische systemen in het zoekgebied en relaties met de omgeving, bijvoorbeeld de ecologische corridorfuncties voor water- en landnatuur, functies van het zoekgebied als (deel van) het voortplantings- of foerageergebied van verstoringsgevoelige fauna;
- de landschapsbepalende elementen, zoals de morfologie (kreek- en geulresten), de dijken (ligging, richting, begroeiing, bewoning), de groenstructuren (laanbeplanting, bossen) en de bebouwing (verspreide liggende boerderijen en bebouwde kommen);
- de cultuurhistorische en archeologische waarden³⁰.

Milieugevolgen

In het MER dient inzicht te worden gegeven in:

- de effecten op doelsoorten (flora, fauna), habitats³¹ en ontwikkelingsmogelijkheden voor nieuwe natuur (inclusief ecologische verbindingzones)³²;
- de visueel-landschappelijke gevolgen van het bedrijventerrein door bijvoorbeeld perspectieftekeningen of fotomontages vanuit enkele gezichtspunten;
- de effecten op het landschapsecologisch systeem als gevolg van ruimtebeslag, ophoging, versnippering en verdroging en verstoring door geluid en licht;
- hoe de landschapsbepalende elementen worden ingepast en hoe deze, waar mogelijk, functioneel worden versterkt;
- de gevolgen voor cultuurhistorische en archeologische waardevolle objecten en patronen³³.

5.4

Woon- en leefmilieu

Bestaande toestand en autonome ontwikkeling

In het MER dient inzicht te worden gegeven in:

- de geluidscontouren (gerelateerd aan de bestaande normen) als gevolg van industrielawaai en verkeerslawaaai (waaronder de rijkswegen A16 en A17, de spoorlijn Dordrecht-Rosendaal en de HSL) en het aantal huidige en geprojecteerde woningen binnen die contouren³⁴;
- de luchtkwaliteit en de daarbij optredende hinder en/of gezondheidseffecten, waarbij het gaat om de parameters die relevant zijn voor verkeer en de te verwachten bedrijfstypen, inclusief geur, stof en bestrijdingsmiddelen;

³⁰ Op grond van het bij de ROB aanwezige informatie geldt voor het plangebied een lage archeologische verwachtingswaarde (zie inspraakreactie nr. 8, bijlage 4). De Commissie adviseert de aanleg van het bedrijventerrein archeologisch te laten begeleiden, zodat onverwachte vondsten op adequate wijze gedocumenteerd kunnen worden en bewaard blijven.

³¹ Hierbij moet ook gedacht worden aan mogelijke effecten op de natuur in de Biesbosch.

³² Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de ontwikkeling van natte natuur in kwelgebieden.

³³ De Commissie denkt daarbij bijvoorbeeld de herkenbaarheid van de inpolderingen en aan de Pelgrimsdijk en de noordelijk daarvan gelegen dijken. Zij adviseert aan te geven welke mogelijkheden er bestaan om deze elementen bij het ontsluiten en het verkavelen van het terrein te behouden of te versterken.

³⁴ De cumulatieve geluidsbelasting van de (gevoelige) functies en gebieden, waarbij de gecumuleerde geluidsbelasting van de verschillende categorieën geluidsbronnen kan worden weergegeven in een milieukwaliteitsmaat, zoals omschreven in de publicatiereeks van DGM, verstoring 4a (september 1993);

- de veiligheidscontouren (plaatsgebonden en groepsrisico) rondom het bestaande industrieterrein Moerdijk;
- de mate waarin sprake is van knelpunten in de bereikbaarheid (woonwerkverkeer), verkeersveiligheid en externe veiligheid.

Milieugevolgen

In het MER dient inzicht te worden gegeven in:

- de gevolgen door de toename van het wegverkeer, railverkeer en industriële activiteiten op de geluidscontouren en het aantal geluidsbelaste woningen;
- de toename van de geluidsbelasting op gevoelige functies en gebieden;
- het te verwijderen aantal woningen en andere bouwwerken;
- de te verwachten geluids-, trilling- en stofoverlast tijdens de aanlegfase;
- de effecten op de luchtkwaliteit (inclusief geur en fijn stof) en de daarbij te verwachten hinder en gezondheidseffecten;
- de toename van activiteiten met gevaarlijke stoffen en de gevolgen daarvan voor het individueel en groepsrisico (externe veiligheid)³⁵;
- de toename of afname van de bereikbaarheid en verkeersveiligheid (zoals sluiproutes vrachtverkeer)³⁶;
- de beleving voor bewoners en recreanten zoals:
 - de veranderingen in de openheid van het landschap (bouwdichtheden en -hoogten);
 - het verdwijnen of aanpassen van fiets-/recreatieve routes;
 - de lichthinder;
 - de barrièrewerking van het bedrijventerrein en de bijbehorende infrastructuur;
 - de veiligheid;
 - de gezondheidseffecten.

De Commissie acht het van belang dat bij de beschrijving van de effecten op het woon- en leefmilieu niet alleen gerefereerd wordt aan de wettelijke normen (met betrekking tot bijvoorbeeld geluid, luchtkwaliteit en risico) en overschrijding daarvan, maar ook inzicht gegeven wordt in de hinderbeleving en het klachtenbeeld van de omwonenden. Lokale hinderbeleving en klachtenbeeld dienen gekwantificeerd te worden. Geadviseerd wordt de relatie aan te geven tussen de kenmerken van het woon- en leefmilieu en de (subjectieve) beleving ervan. Op basis van de inspraakreacties adviseert de Commissie in relatie tot bovenstaande expliciet aandacht te schenken aan de mogelijke gezondheidseffecten en cumulatie van (hinder-)effecten met het industrieterrein Moerdijk.

Specifiek moet ingegaan worden op het woon- en leefmilieu voor zich vestigende tuinders in het gebied.

5.5 Energie, CO₂, water en afval

In het MER dient inzicht verschaft te worden in:

³⁵ Hierbij moet ook gedacht worden aan ontploffingsgevaar en de daardoor veroorzaakte schade aan glazen kassen.

³⁶ Aangegeven moet worden of het wegen- en spoorwegennet en de overslagterminal in de havens van Moerdijk voldoende capaciteit hebben om het extra vervoersaanbod op te vangen.

- de energie- en CO₂ voorziening van de glastuinbouw met daarbij de mate van zuinigheid en duurzaamheid die bereikt wordt;
- de emissieniveaus van CO₂ en NO_x, de collectieve voorzieningen ten aanzien van energie en CO₂ en de ruimte en infrastructuur die hiervoor nodig is;
- de maatregelen die, gelet het ambitieniveau, aanvullend zijn op het gebied van energiehuishouding bovenop de te behalen energiedoelen van het Besluit Glastuinbouw voor 2010;
- de inzet van fossiele energiebronnen op een milieukundig optimale wijze, de mogelijkheden voor het opwekken van duurzame energie en de mogelijkheden van aquiferbenutting;
- de wijze waarop met hergebruik van proceswater wordt omgegaan;
- de wijze waarop met afvalverwijdering wordt omgegaan.

5.6 Verkeer en vervoer

In het MER dient inzicht verschaft te worden:

- de interne ontsluiting (weg, rail, water), eventueel in verschillende varianten, en de verwachte vervoersstromen en de daarmee samenhangende effecten;
- de invloed van het personen- en vrachtverkeer op bestaande ontsluitende wegen en het onderliggende wegennet (intensiteiten, dag/nacht, congestie);
- in de veranderingen van de verkeersbewegingen en de gevolgen daarvan voor de nautische veiligheid en de verkeersveiligheid op de wegen in het plangebied en daarbuiten;
- in de aard en de omvang van het verkeer en via welke routes wordt gereden en de effecten die dit naar verwachting heeft op geluidhinder en emissies van schadelijke stoffen;
- in de aard en omvang van het transport van gevaarlijke stoffen en de te verwachten effecten op de externe veiligheid en tevens de mogelijkheden om de veiligheidsrisico's te verminderen;
- in de risico's voor het ontstaan van sluipverkeer en de wijze waarop sluipverkeer zal worden vermeden;
- in de gevolgen van een fasegewijs realiseren van de verkeersinfrastructuur en de effecten daarvan op verkeersdoorstroming, verkeersveiligheid en hinder.

5.7 Sociaal-maatschappelijke en economische gevolgen

De Commissie adviseert de sociaal-maatschappelijke en economische gevolgen van het initiatief inzichtelijk te maken door gebruik te maken van uitwerkkingskaders aangedragen door TELOS voor de 'Duurzaamheidsbalans Noord-Brabant 2002' en ook voor het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek³⁷.

De sociaal-maatschappelijke dimensie van duurzaamheid wordt volgens de startnotitie ingevuld vanuit het aspect woon- en leefmilieu (woonfunctie, veiligheid, leefbaarheid, milieuhinder, sociale aspecten m.b.t. ruimtelijke sa-

³⁷ In voorbereiding.

menhangen). In aanvulling op de gevolgen voor woon- en leefmilieu genoemd in de startnotitie en in hoofdstuk 5.4 van dit advies geeft de Commissie in overweging in te gaan op welke wijze waarop het initiatief bijdraagt aan:

- de handhaving of versterking van het voorzieningenniveau (woningen, winkels, onderwijs, zorg, recreatiemogelijkheden);
- een evenwichtige bevolkingssamenstelling (leeftijd, inkomen, sociale cohesie).

Geadviseerd wordt de beschrijving van de sociaal-maatschappelijke gevolgen te focussen op die aspecten die lokaal spelen en belangrijk gevonden worden, bijvoorbeeld mogelijke gezondheidseffecten en cumulatie van hinder met het industrieterrein Moerdijk.

De Commissie geeft in overweging de economische dimensie van duurzaamheid met name in te vullen via het inzichtelijk maken van:

- de gevolgen van het bedrijventerrein voor de economische ontwikkeling, zowel op lokale schaal (Moerdijk e.o.), regionale schaal (West Brabant), bovenregionale schaal (ZW-Nederland) en nationale schaal;
- de mate en kwaliteit van directe en indirecte werkgelegenheid die gepaard zal gaan met de aanleg en het gebruik van het bedrijventerrein Moerdijkse Hoek;
- het aanpassingsvermogen van het bedrijventerrein voor conjunctuurveranderingen en economische structuurveranderingen.

6. VERGELIJKING VAN ALTERNATIEVEN

Artikel 7.10, lid 1, onder f van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een vergelijking van de ingevolge onderdeel d beschreven te verwachten ontwikkeling van het milieu met de beschreven gevolgen voor het milieu van de voorgenomen activiteit, alsmede met de beschreven gevolgen voor het milieu van elk der in beschouwing genomen alternatieven."*

6.1 Algemeen

Hoewel dit geen verplicht onderdeel van het MER is, beveelt de Commissie aan een indicatie te geven van de kosten verbonden aan uitvoering van de verschillende alternatieven en varianten.

6.2 Beoordelingskader

De Commissie adviseert het beoordelingskader één op één te laten corresponderen met de duurzaamheidsambities van het initiatief (zie hoofdstuk 3.2 van dit advies); met andere woorden: het is noodzakelijk dat de leidende principes de basis van het beoordelingskader vormen³⁸. Het beoordelingskader moet flexibel zijn om tijdens het proces van besluitvorming met nieuwe inzichten,

³⁸ Het beoordelingskader per aspect zoals vermeld in hoofdstuk 5 van de startnotitie sluit qua terminologie niet (altijd) aan bij de leidende principes vermeld in tabel 4.1. Het verdient aanbeveling een eenduidige terminologie te hanteren.

technologie, instrumenten, gewijzigde economische en maatschappelijke omstandigheden of beoordelingscriteria rekening te kunnen houden.

De Commissie constateert dat in de startnotitie met name kwalitatieve beoordelingscriteria zijn geformuleerd. Het verdient aanbeveling ook en vooral kwantitatieve en meetbare criteria (indicatoren) te formuleren en in een tabel in het MER op te nemen. Bij het zoeken naar indicatoren dient bij voorkeur aangesloten te worden bij bestaande voorstellen op dit punt, zoals bijvoorbeeld van TELOS³⁹. Teneinde de beoordeling praktisch hanteerbaar te maken verdient het aanbeveling te werken met een beperkte set van hoofdindicatoren, eventueel samengesteld op basis van meer gedetailleerde indicatoren.

In de startnotitie zijn sommige thema's abstract gedefinieerd, terwijl andere thema's daarentegen zeer gedetailleerd zijn uitgewerkt. Daarnaast wordt vermeld dat leefbaarheid niet in de volle breedte in het MER zal worden behandeld maar in aparte deelstudies. Ten behoeve van een juiste beoordeling adviseert de Commissie de verschillende thema's op een gelijk niveau uit te werken en alle relevante aspecten van leefbaarheid mee te nemen in het MER. Indien gekozen wordt voor deelstudies verdient het aanbeveling deze met het MER te synchroniseren in tijd, regie en opzet, bijvoorbeeld door uit te gaan van dezelfde alternatieven.

6.3 Multi-criteria analyse

Bij toepassing van multi-criteria analyse (MCA) is het noodzakelijk om eerst alle gegevens feitelijk en overzichtelijk te presenteren in tabellen en grafieken, voordat tot (in zekere mate subjectieve) invulling met een MCA wordt overgegaan. Informatie dient te worden gegeven over de toegepaste gewichtensets. Hierbij is met name de onderbouwing van de toegekende gewichten van belang. Bij de vergelijking moeten de doelstellingen en de grens- en streefwaarden van het milieubeleid worden betrokken. Via een gevoeligheidsanalyse moet worden nagegaan in hoeverre (kleine) veranderingen in de toegekende gewichten of scores leiden tot een wijziging in de voorkeursvolgorde van de alternatieven.

De Commissie is overigens van mening dat het waarschijnlijk niet nodig is MCA toe te passen om te komen tot een 'integraal optimum'. Waarschijnlijk kan volstaan worden met een feitelijke en overzichtelijke presentatie van de relevante gegevens en een verantwoording van de gemaakte keuzen tijdens het doorlopen van de verschillende stappen. Voorwaarde is dat het advies van de Commissie gevolgd wordt om:

- slechts een beperkt aantal alternatieven uit te werken, dat wil zeggen direct te starten vanuit een mma, waarbij additioneel een beperkt aantal varianten wordt onderzocht;
- een prioritering (selectie) te maken van te scoren aspecten van duurzaamheid, dat wil zeggen gewerkt wordt met een beperkte set van hoofdindicatoren.

³⁹ In voorbereiding. Ook de 'Menukaart duurzame bedrijventerreinen' van de provincie Noord-Brabant acht de Commissie bruikbaar als basis bij het zoeken naar en ontwikkelen van indicatoren.

7. LEEMTEN IN INFORMATIE

Artikel 7.10, lid 1, onder g van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een overzicht van de leemten in de onder d en e bedoelde beschrijvingen [d.w.z. van de bestaande milieutoestand en autonome ontwikkeling daarvan, resp. van de milieueffecten] ten gevolge van het ontbreken van de benodigde gegevens."*

Het MER moet aangeven over welke milieuaspecten geen informatie kan worden opgenomen vanwege gebrek aan gegevens. Deze inventarisatie moet worden toegespitst op die milieuaspecten, die (vermoedelijk) in verdere besluitvorming een belangrijke rol spelen. Op die manier kan worden beoordeeld, wat de consequenties moeten zijn van het gebrek aan milieu-informatie.

Beschreven moet worden:

- welke onzekerheden zijn blijven bestaan en wat hiervan de reden is;
- in hoeverre op korte termijn zou kunnen worden voorzien in de leemten in informatie;
- hoe ernstig leemten en onzekerheden zijn voor het te nemen besluit.

8. EVALUATIEPROGRAMMA

Artikel 7.39 van de Wm:

"Het bevoegd gezag dat een besluit heeft genomen, bij de voorbereiding waarvan een milieu-effectrapport is gemaakt, onderzoekt de gevolgen van de betrokken activiteit voor het milieu, wanneer zij wordt ondernomen of nadat zij is ondernomen."

Het in het MER beschrijven van een evaluatieprogramma voor de situatie waarin het plan gerealiseerd is, acht de Commissie weinig zinvol. Gezien de lange ontwikkelingstermijnen en de huidige onzekerheden ten aanzien benodigde omvang, locatie, typen bedrijven en inrichting, verdient het aanbeveling om de gevolgen van de ontwikkeling van Moerdijkse Hoek te onderzoeken in alle fasen: ontwerp, realisatie en exploitatie. Monitoring van daadwerkelijk optredende effecten is een belangrijk hulpmiddel om gedurende de ontwikkeling te borgen dat de duurzaamheidseisen daadwerkelijk worden gerealiseerd. De Commissie wil in dit verband twee aspecten benadrukken:

- het belang van een goede nulmeting (huidige situatie);
- het uitgiftebeleid en de vestigingsvoorwaarden voor bedrijven zijn van doorslaggevend belang voor het al of niet realiseren van de duurzaamheidsambities.

De Commissie adviseert het evaluatieprogramma voort te laten vloeien uit het beoordelingskader teneinde de evaluatie af te stemmen op de duurzaamheidsambities.

De resultaten van tussentijdse evaluaties zijn niet alleen van belang voor Moerdijkse Hoek. Omdat de provincie Noord-Brabant met dit 'vernieuwend duurzaam' bedrijventerrein ook nationaal onderscheidend wil zijn, dienen deze evaluaties ook een meer algemeen belang. Bij de ontwikkeling van andere locaties kan immers worden geleerd van de lessen die uit de ontwikkeling van Moerdijkse Hoek te trekken zijn. Tegen deze achtergrond adviseert de Commissie de provincie Noord-Brabant om aan te geven op welke wijze en op welke momenten tijdens de ontwikkeling/planrealisatie evaluatieonderzoek zal worden verricht om de duurzaamheidsambities te vergelijken met de daadwerkelijk opgetreden effecten en waar nodig waar nodig aanvullende maatregelen te treffen.

9. VORM EN PRESENTATIE

Bijzondere aandacht verdient de presentatie van de doorlopen trechterstappen, van de tussentijds gemaakte keuzen en van de vergelijkende beoordeling van de alternatieven. Geadviseerd wordt om in één visueel toegankelijk overzicht de beoordeling van de alternatieven op de meest onderscheidende effecten te verwerken. Daarmee wordt de onderlinge vergelijking vergemakkelijkt. Voor de presentatie beveelt de Commissie verder aan om:

- het MER zo beknopt mogelijk te houden, onder andere door achtergrondgegevens (die conclusies, voorspellingen en keuzen onderbouwen) niet in de hoofdtekst zelf te vermelden, maar in een bijlage op te nemen;
- een verklarende woordenlijst, een lijst van gebruikte afkortingen en een literatuurlijst bij het MER op te nemen;
- recent kaartmateriaal te gebruiken, topografische namen goed leesbaar weer te geven en een duidelijke legenda toe te voegen.

10. SAMENVATTING VAN HET MER

Artikel 7.10, lid 1, onder h van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een samenvatting die aan een algemeen publiek voldoende inzicht geeft voor de beoordeling van het milieu-effectrapport en van de daarin beschreven gevolgen voor het milieu van de voorgenomen activiteit en van de beschreven alternatieven."*

De samenvatting is het deel van het MER dat vooral wordt gelezen door besluitvormers en insprekers en het verdient daarom bijzondere aandacht. Het moet als zelfstandig document leesbaar zijn en een goede afspiegeling zijn van de inhoud van het MER. Daarbij moeten de belangrijkste zaken zijn weergegeven, zoals:

- de hoofdpunten voor de besluitvorming;
- de weergave van het planproces;
- de voorgenomen activiteit en de alternatieven;
- de belangrijkste effecten voor het milieu bij het uitvoeren van de voorgenomen activiteit en de alternatieven;
- de vergelijking van de alternatieven en de argumenten voor de selectie van het mma en het voorkeursalternatief;
- belangrijke leemten in kennis.

BIJLAGEN

bij het advies voor richtlijnen voor het
milieueffectrapport Vernieuwend duurzaam
bedrijventerrein Moerdijkse Hoek

(bijlagen 1 t/m 5)

BIJLAGE 1

Brief van het bevoegd gezag d.d. 26 november 2002 waarin de Commissie in de gelegenheid wordt gesteld om advies uit te brengen

Provincie Noord-Brabant

VERZONDEN 03 DEC. 2002

Commissie voor de Milieu-effectrapportage
Postbus 2345
3500 GH UTRECHT

Brabantlaan 1
Postbus 90151
5200 MC 's-Hertogenbosch
Telefoon (073) 681 28 12
Fax (073) 614 11 15
info@brabant.nl
www.brabant.nl
Bank ING 67.45.60.043
Postbank 1070176

	Commissie voor de milieu-effectrapportage
ingekomen :	14 DEC. 2002
nummer	
dossier	1319-15/m3
kopie naar :	HE/bib/jw/el.

7x

Onderwerp

Startnotitie Milieu-effectrapport (MER) voor het vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek in Noord-Brabant; Wet milieubeheer (art. 7.12, art. 7.13)

Datum

26 november 2002

Ons kenmerk

811579/878607

Uw kenmerk

-

Contactpersoon

J. Bauwens

Afdeling

Milieu

Telefoon

(073) 6812678

Fax

(073) 6808301

Bijlage(n)

div.

E-mail

j.bauwens@brabant.nl

Geachte dames en heren,

Hierbij zenden wij u de Startnotitie inzake het MER voor het vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek. De startnotitie zullen wij op 29 november 2002 bekendmaken via regionale en lokale pers en de Nederlandse Staatscourant. Vanwege de kerstperiode zal de inspraakperiode lopen van 2 december tot en met 13 januari 2003. Een exemplaar van de daartoe strekkende kennisgeving treft u hierbij aan.

Wij verzoeken u ons te adviseren over de te geven richtlijnen inzake de inhoud van het MER. Uiteraard ontvangen wij uw commissie graag voor een terreinbezoek.

Voor informatie kunt u zich wenden tot de behandelend ambtenaar, mevrouw J. Bauwens van de afdeling Milieu (in de rol van bevoegd gezag: 073-6812678), dan wel de heer A. Fortgens van de afdeling Ruimtelijke Ordening (in de rol van initiatiefnemer: 073-6812433).

Overeenkomstig het door Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant genomen besluit, namens deze,

wnd. hoofd afdeling Milieu
ing. C.A.F. M van Luxemburg

Het provinciehuis is vanaf het centraal station bereikbaar met stadsbus, lijn 61 en 64, halte Provinciehuis of met de treintaxi.

Provincie Noord-Brabant

Aan afdeling: V en R/ Bart van der Plas

Auteur: J. P. Prins

Van afdeling: MIL/MBP

Datum: 19 november 2002

(Bijlage bij de brief aan de commissie voor de m.e.r.)

BIJGEVOEGDE KENNISGEVING PUBLICEREN IN:

- **De Nederlandse Staatscourant**
- **Regionale bladen** voor de gemeenten Gemeenten Moerdijk, Drimmelen, Breda, Etten-Leur, Halderberge, Steenbergen

PER EDITIE VAN:

29 november 2002

(NB: Voor de gemeente Moerdijk moet ook in de Moerdijkse Bode worden gepubliceerd in de editie van 3 december)

BIJLAGE 1a

Brief van het bevoegd gezag d.d. 13 februari 2003 waarin de termijn voor het advies van de Commissie is verlengd

Provincie Noord-Brabant

VERZONDEN 13 FEB. 2003

Brabantlaan 1
Postbus 90151
5200 MC 's-Hertogenbosch
Telefoon (073) 681 28 12
Fax (073) 614 11 15
info@brabant.nl
www.brabant.nl
Bank ING 67.45.60.043
Postbank 1070176

Commissie voor de milieueffectrapportage
t.a.v. de heer G.Draaijers
Postbus 2345
3500 GH UTRECHT

	Commissie voor de milieu-effectrapportage
Ingekomen :	14 FEB 2003
nummer	
dossier	1319-89
kopie naar :	DR. ql

Onderwerp

Richtlijnenadvies m.e.r. bedrijventerrein moerdijkse hoek.

Datum

13 februari 2003

Ons kenmerk

894819

Uw kenmerk

Contactpersoon

C.v.Luxemburg

Afdeling

Milieu

Telefoon

(073) 6812259

Fax

(073) 6808301

Bijlage(n)

E-mail

cvluxemburg@brabant.nl

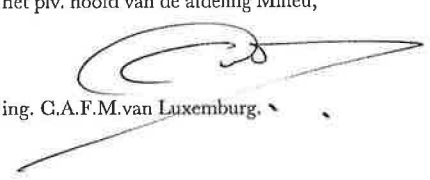
Geachte heer Draaijers,

Zoals u bekend hebben wij de ter inzagelegging van de startnotitie m.e.r. voor het bedrijventerrein moerdijkse hoek met twee weken verlengd.

Hieraan gekoppeld en onder verwijzing naar uw mondeling verzoek, gaan wij akkoord met het verlengen van de termijn van uitbrengen van uw richtlijnenadvies van 9 naar 10 weken.

Dit betekent dat wij u advies uiterlijk 21 februari 2003 verwachten.

Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant,
namens deze,
het plv. hoofd van de afdeling Milieu,

ing. G.A.F.M. van Luxemburg.

Het provinciehuis is vanaf
het centraal station bereik-
baar met stadsbus, lijn 61
en 64, halte Provinciehuis
of met de treintaxi.

BIJLAGE 2

Kennisgeving van de startnotitie
in Staatscourant nr. 231 d.d. 29 november 2002

Provincie Noord-Brabant

Milieu-effectrapportage bedrijventerrein Moerdijkse Hoek

Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant maken het volgende bekend:

Op basis van de wet op de Ruimtelijke Ordening bereidt provincie Noord-Brabant een partiële herziening van het streekplan voor, met het oog op de realisatie van een vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek. Voor deze herziening van het streekplan wordt een m.e.r.-procedure gevolgd.

Het college van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant heeft op 26 november 2002 de Startnotitie voor de Milieu-effectrapportage voor Moerdijkse Hoek vastgesteld. Een Startnotitie is de eerste stap in een procedure die leidt tot een Milieu-effectrapport (MER).

Het op te stellen MER is bedoeld om de gevolgen van voorgenomen activiteit voor het milieu zichtbaar te maken. Naar aanleiding van de Startnotitie, waarin de provincie in grote lijnen aangeeft wat zij voornemens is en naar aanleiding van de ingekomen reacties en het advies van de Commissie voor de Milieu-effectrapportage, worden richtlijnen opgesteld. Deze moeten bij het opstellen van een MER in acht worden genomen.

De Startnotitie ligt met ingang van 2 december 2002 tot en met 13 januari 2003 ter inzage bij:

- a) De bibliotheek van het provinciehuis, Brabantlaan 1 te 's-Hertogenbosch, tijdens kantooruren;
- b) De gemeentehuizen van de gemeenten Moerdijk, Drimmelen, Breda, Etten-Leur, Halderberge en Steenbergen op de daar gebruikelijke wijze.

In het provinciehuis kunnen stukken desgevraagd tenminste gedurende drie aaneengesloten uren per week ook buiten kantooruren worden ingezien. Meer informatie over Moerdijkse Hoek is te vinden op internet: www.brabant.nl.

U kunt de Startnotitie en bijbehorende brochure opvragen bij het servicecentrum van de provincie (073-681 25 25). Voor nadere informatie kunt u contact opnemen met mevrouw J. Bauwens (in de rol van bevoegd gezag: 073-681 26 78, E-mail jbauwens@brabant.nl) of met de heer A. Fortgens (in de rol van initiatiefnemer: 073-681 24 33, E-mail afortgens@brabant.nl).

Om u zo goed mogelijk te informeren over de inhoud van de Startnotitie organiseert de provincie een informatie/inspraakbijeenkomst op 18 december 2002 vanaf 19.30 uur in het gemeentehuis van Moerdijk te Zevenbergen.

Overeenkomstig artikel 7.14 van de Wet milieubeheer kan eenieder aan de hand van de Startnotitie opmerkingen maken over de te geven richtlijnen voor het MER. De opmerkingen kunnen tot en met 13 januari 2003 worden toegestuurd aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, t.a.v. de heer A. Fortgens, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch. Daarbij kan worden verzocht persoonlijke gegevens niet bekend te maken. Tevens kunnen mondelinge opmerkingen gemaakt worden tijdens de bovengenoemde informatie/inspraakbijeenkomst. Voor de duidelijkheid wordt opgemerkt dat in deze fase slechts opmerkingen kunnen worden gemaakt over de te maken richtlijnen voor het opstellen van het MER. Het MER zal te zijner tijd tegelijk met het ontwerp-streekplanherziening ter inzage worden gelegd.

's-Hertogenbosch, november 2002

BIJLAGE 2a

Kennisgeving van verlenging van ter visielegging van de startnotitie in Staatscourant nr. 1 d.d. 2 januari 2003

Provincie Noord-Brabant

Milieu-effectrapportage bedrijventerrein Moerdijkse Hoek

Verlenging periode van tervisielegging en gelegenheid voor inspraak

Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant maken het volgende bekend:

Op basis van de wet op de Ruimtelijke Ordening bereidt provincie Noord-Brabant een partiële herziening van het streekplan voor, met het oog op de realisatie van een vernieuwend duurzaam bedrijventerrein Moerdijkse Hoek. Voor deze herziening van het streekplan wordt een m.e.r.-procedure gevolgd.

Bij deze maken Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant bekend dat de periode van tervisielegging van de startnotitie MER zal worden verlengd tot en met maandag 27 januari 2003.

Het college van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant heeft op 26 november 2002 de Startnotitie voor de milieu-effectrapportage voor Moerdijkse Hoek vastgesteld. Een Startnotitie is de eerste stap in een procedure die leidt tot een Milieu effect-rapport (MER). Het op te stellen MER is bedoeld om de gevolgen van voorgenomen activiteit voor het milieu zichtbaar te maken. Naar aanleiding van de Startnotitie, waarin de provincie in grote lijnen aangeeft wat zij voornemens is en naar aanleiding van de ingekomen reacties en het advies van de Commissie voor de milieu-effectrapportage, worden richtlijnen opgesteld. Deze moeten bij het opstellen van een MER in acht worden genomen.

Stukken inzien

De Startnotitie ligt met ingang van 2 december 2002 tot en met 27 januari 2003 ter inzage bij:

- a) De bibliotheek van het provinciehuis, Brabantlaan 1 te 's-Hertogenbosch, tijdens kantooruren;
- b) De gemeentehuizen van de gemeenten Moerdijk, Drimmelen, Breda, Etten-Leur, Halderberge, Steenbergen op de daar gebruikelijke wijze.

In het provinciehuis kunnen stukken desgevraagd tenminste gedurende drie aaneengesloten uren per week ook buiten kantooruren worden ingezien. Meer informatie over Moerdijkse Hoek is te vinden op internet: www.brabant.nl.

Toezening van stukken en informatie

U kunt de Startnotitie en bijbehorende brochure opvragen bij het servicecentrum van de provincie (073-681 25 25). Voor nadere informatie kunt u contact opnemen met mevr. J. Bauwens (in de rol van bevoegd gezag: 073-681 26 78, E-mail: jbauwens@brabant.nl) of met dhr. A. Fortgens (in de rol van initiatiefnemer: 073-681 24 33, E-mail: afortgens@brabant.nl).

Opmerkingen

Overeenkomstig artikel 7.14 van de Wet milieubeheer kan eenieder aan de hand van de Startnotitie opmerkingen maken over de te geven richtlijnen voor het MER. De opmerkingen kunnen tot en met 27 januari 2003 worden toegestuurd aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, t.a.v. dhr. A. Fortgens, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch. Daarbij kan worden verzocht persoonlijke gegevens niet bekend te maken. Tevens kunnen mondelinge opmerkingen gemaakt worden tijdens de bovengenoemde informatie/inspraakbijeenkomst.

Voor de duidelijkheid wordt opgemerkt dat in deze fase slechts opmerkingen kunnen worden gemaakt over de te maken richtlijnen voor het opstellen van het MER. Het MER zal te zijner tijd tegelijk met het ontwerp-streekplanherziening ter inzage worden gelegd.

's-Hertogenbosch, januari 2003

BIJLAGE 3

Projectgegevens

Initiatiefnemer: Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant

Bevoegd gezag: Provinciale Staten van Noord-Brabant

Besluit: Partiële herziening van het streekplan Noord-Brabant 2002

Categorie Gewijzigd Besluit m.e.r. 1994: C11.2 en C11.3

Activiteit: Ontwikkeling op de locatie Moerdijkse Hoek van een bruto 600 hectare groot bedrijventerrein, in combinatie met minimaal netto 150 hectare (met een bandbreedte voor een bruto oppervlak tot maximaal 400 hectare glastuinbouw.

Procedurele gegevens:

kennisgeving startnotitie: 29 november 2002

richtlijnenadvies uitgebracht: 21 februari 2003

Bijzonderheden:

Gelet op de afbreukrisico's verbonden aan het initiatief, is de Commissie van mening dat het planproces zeer bepalend zal zijn voor de economische, ecologische en sociaal-maatschappelijke effecten tijdens en na realisatie van het bedrijventerrein en daarmee voor het realiseren van de nagestreefde vernieuwende duurzaamheid. In het MER moet aangegeven hoe vorm gegeven zal worden aan dit planproces.

De Commissie adviseert bij het opstellen van het MER een trechteringsproces te volgen dat een aantal stappen omvat. In het advies zijn deze stappen nader benoemd.

Gezien de doelen en ambities van de provincie Noord-Brabant ten aanzien van duurzame ontwikkeling 'in brede zin', geeft de Commissie in overweging te samen met het MER de conclusies te presenteren van studies naar de economische en sociaal-maatschappelijke consequenties verbonden aan het initiatief. Om optimale vergelijking mogelijk te maken verdient het aanbeveling genoemde studies met het MER te synchroniseren in tijd, opzet en regie. Zo kunnen de relaties tussen de verschillende dimensies van duurzaamheid in beeld gebracht worden en daarmee worden ook de belangrijkste dilemma's voor de besluitvorming inzichtelijk.

Samenstelling van de werkgroep:

ir. B.A.H.V. Brorens

ir. H.S. Buijtenhek

ir. P. Janse

ir. W.H.A.M. Keijsers

dr. K. Leidelmeijer

drs. L. Oprel

drs. L. Partouns

drs. J.G.M. van Rhijn (voorzitter)

dr. A.P.M. Weterings

Secretaris van de werkgroep: dr. G.P.J. Draaijers

BIJLAGE 4

Lijst van inspraakreacties en adviezen

nr.	datum	persoon of instantie	plaats	datum van ontvangst Cie. m.e.r.
1.	20021220	Brabant Water	Breda	20030107
2.	20030121	Stichting Behoud Buitengebied Moerdijk	Zevenbergen	20030131
3.	20030114	Kamer van Koophandel West-Brabant	Breda	20030131
4.	20030125	Vereniging Milieugroep Moerdijk	Moerdijk	20030131
5.	20030126	Vereniging Milieugroep Moerdijk	Moerdijk	20030131
6.	20030122	FNV werkgroep Moerdijk	Fijnaart	20030131
7.	20030116	Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie	Tilburg	20030131
8.	20030106	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek	Amersfoort	20030131
9.	20030112	F.J. Leijdekkers	Moerdijk	20030131
10.	20030125	Lisette de Visser	Moerdijk	20030131
11.	20030126	Anja Brands-Lansen	Moerdijk	20030131
12.	20030125	L.C.P. Lansen	Moerdijk	20030131
13.	20030125	M. van der Made	Moerdijk	20030131
14.	20030113	Nederlandse Windenergievereniging NEWIN	Veenendaal	20030131
15.	20030124	Gemeente Moerdijk	Moerdijk	20030131
16.	20030122	Havenschap Moerdijk	Moerdijk	20030131
17.	20030124	Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat, directie Noord-Brabant	Den Bosch	20030131
18.	20030122	Land van Nassau	Zevenbergen	20030131
19.	20030123	Brabantse Milieufederatie	Tilburg	20030131
20.	20030108	ProRail	Utrecht	20030131
	20030210	verslag hoorzitting	Zevenbergen	20030210

BIJLAGE 5

Schematische weergave van de stappen bij het opstellen van het MER

